

ЗАРОДЖЕННЯ ПРОТОЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СВІТОВІДНОШЕННІ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблема зародження протоестетичної свідомості у світовідношенні давнього населення України.

Ключові слова: давнє населення України, матеріальні пам'ятки, культурно-історичний розвиток, протоестетична свідомість, світовідношення, міфологічна модель.

The article runs the problem of proto-aesthetic consciousness in world attitude of Ukrainian ancient population.

Keywords: ancient population of the Ukraine, material sources, cultural and historical development, proto-aesthetic consciousness, world attitude, mythological model.

За дослідженнями сучасних українських етнопсихологів, у постмодерному світі в умовах нестабільності, міжнародних конфліктів, небезпеки ядерної війни тощо відстежується тенденція "психологічного зрушення" в настроях людей, пов'язаного із зростанням інтересу до власного історичного коріння. Серед причин такого явища науковці відзначають, зокрема, нестабільність сучасного світу, міжнародні конфлікти, небезпеку ядерної війни, екологічної катастрофи тощо [9]. Тобто йдеться не просто про майбутнє буття роду людського, а, за влучним визначенням С. Кримського, про "загрозу кліоциду" [4, 468], тобто подальшого існування людської цивілізації взагалі, оскільки на порозі ХХІ століття, попри всі досягнення людства, "виникла загрозна колізія між цивілізацією та екзистенцією, а людина виявилась розіп'ятою між палеолітом свого духовного підпілля та науково-технічним прогресом, який, за висловом А. Ейнштейна, став нагадувати сокиру в руках дикуна...".

Означені процеси не можуть не зменшувати оптимістичні погляди в майбутнє сучасної людини. Саме тому дедалі більше людей схильні вбачати гарант душевної захищеності й екзистенційної сталості в стабільних, вироблених віками духовних цінностях своїх предків, а тому, відповідно, звертати увагу на історичне, в тому числі культурне минуле власних народів.

Відтворити картину минулого, що відстоїть від нас на десятки й сотні тисяч років – справа, щонайменше, не проста. "Дуже важко уявити собі духовне життя давніх наших предків. Які були їх міркування, почування, погляди, змагання? Що примушувало первісну людину прикрашати мистецьким орнаментом знаряддя, вироблене з кістки, або оздоблювати вбогий глиняний посуд? Які душевні переживання наказували їй змальовувати у піснях свої радість і горе? Як творилися різні звичаї, обряди, вірування? Як же мало маємо тут вказівок, щоб про це щось певне сказати!... Будемо старатись відгадати хоч найважливіше" [3, 7].

У реконструкції віддалених у часі історичних подій і процесів серед різноманітних груп джерел (усні, письмові, лінгвістичні та ін.) провідна роль належить речовим, матеріальним пам'яткам, оскільки, як влучно підкреслив М. Грушевський, відомості про минуле дає нам сама земля.

Вітчизняні та російські дослідники минулого і сучасності (В. Антонович, С. Бібіков, О. Моця, Б. Рибаків, Р. Терпиловський, П. Толочко та ін.) на основі достатнього археологічного матеріалу приділили значну увагу реконструкції різних аспектів матеріального та духовного життя давнього населення України.

Виникнення, розвиток, особливості міфологічних уявлень як складової духовної культури стародавнього, зокрема праслов'янського населення України, вивчались істориками і культурологами минулого: Д. Антоновичем, М. Драгомановим, М. Костомаровим, І. Огієнко та ін. Серед сучасних вчених до цієї проблеми звертались Я. Боровський, В. Войтович, О. Воропай, В. Данилейко, Г. Лозко, В. Шевчук та ін. Водночас виникнення і розвиток протоестетичної свідомості як складової світовідношення первісних людей є малодослідженою проблемою в науці. Отже, мета статті – прослідкувати зародження та еволюцію протоестетичних аспектів світовідношення давнього населення на території сучасної України у процесі його культурно-історичного розвитку.

Людське суспільство на теренах сучасних українських земель до появи предків українців – давніх слов'ян – пройшло довгий час свого культурно-історичного розвитку. Поступово відбувалося становлення розумових і чуттєвих джерел етнонаціонального світовідношення. Первісні люди, усвідомлюючи себе в навколишньому світі, накопичуючи знання і чуттєвий досвід щодо нього, закарбовували в колективній пам'яті й передавали з вуст в уста традиції, звичаї, світоглядні моральні й художні надбання, уявлення,

космогонічні конструкції тощо. Становлення світовідношення і первісного "естезису" (його чуттєвої сфери) знайшло відображення в міфологічних і художніх моделях світу прадавніх народів.

Перші люди з'явилися на території сучасної України близько 1 млн років тому. На території України відомо близько 30 стоянок раннього палеоліту: біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина) та ін. І хоча колекція знахідок, наприклад, лише з найдавнішої в Україні ранньопалеолітичної стоянки біля с. Королеве нараховує понад 400 предметів (відходів виробництва – нуклеусів, відщепів та знарядь праці – чоперів, примітивних ручних рубил, різаків) [1, 29], матеріальні пам'ятки раннього палеоліту дають можливість реконструювати, передусім не стільки світоглядні (бодай, протоестетичні) уявлення архантропів, скільки особливості господарської, утилітарного характеру діяльності давніх людей, яка породжувала "практичне" світовідношення.

У середньому палеоліті, поруч із фізичним, чуттєвим і розумовим розвитком людини, відбувається становлення й духовного (перш за все морально-релігійного) життя неандертальців, про що свідчить хоча б поява в добу мустьє поховального обряду. Найдавнішим неандертальським похованням (не поодиноким в Україні) вважається відкрите у 1920-х роках Г. Бонч-Осмоловським у гроті Кіік-Коба (Крим) захоронення дорослої людини (ймовірно, жінки-матері віком 35-40 років) із дитиною (5-7 місяців). Його виникнення є не лише ілюстрацією появи елементів протоестетичних уявлень прадавніх людей у структурі їх світовідношення поряд моральними і релігійними елементами міфології. Це була перша неусвідомлена спроба осягнення зв'язку граничних феноменів людського буття – життя і смерті, тобто, висловлюючись сучасною мовою, "сакральності живого і мертвого", що визначає "онтологічні та антропологічні кордони людського світовідношення" [6, 18].

Епоха мустьє (150-40 тис. років тому) стала ще одним важливим кроком становлення протоестетичного, "образно-художнього" мислення давніх людей, прикладом чого є поява перших зразків їх образотворчої діяльності (підтвердження – археологічні знахідки лопатки мамонта з гравірованим орнаментом (стоянка Молодове), кістки бізона з зображенням тварини (стоянка Пронятин поблизу Тернополя)) [1, 47].

Наступний період пізнього палеоліту є, з нашого погляду, знаковим, переломним у появі світогляду як усвідомленого світовідношення, основи мистецької сфери "життєвого світу" давнього населення України. Цей духовно-чуттєвий "зсув" пов'язаний насамперед із завершенням процесу фізичного, емоційного та розумового становлення людини сучасного типу – *Homo sapiens* (40 (35) тис. років тому).

У цей час на теренах сучасної України остаточно сформувався родоплемінний лад [1, 91]. У первісній культурі родоплемінного буття рельєфно окреслились основні форми релігійної свідомості давньої людини (магія, тотемізм, фетишизм, анімізм). Водночас подальшого розвитку набуло синкретичне за світоглядним змістом мистецтво, оскільки поєднувало обрядово-магічні (міфо-релігійні), практично-пізнавальні, морально-дидактичні, знаково-комунікативні, протоестетичні елементи світовідношення.

Водночас відсутність більш-менш чіткої жанрово-видової структури мистецтва, виразної грані між життєво-практичною сферою діяльності та художнім осмисленням її первісною людиною не означала цілковитої відсутності художньо-естетичних елементів у артефактах цієї доби. Підтвердженням цього є, зокрема, численні витвори доби палеоліту (фігурки птахів, звірів, антропоморфні зображення людини з бивня мамонта, різного роду прикраси одягу та тіла, декоративні вироби, декоровані знаряддя праці і зброї тощо), що презентують протоестетичні "смаки" кроманьйонців.

Утвердження матріархату призвело до появи культу Жінки-матері, про що свідчать численні "палеолітичні Венери" – стилізовані жіночі статуєтки з виразними, занадто розвиненими формами, що розкривають перед нами майже сакральне усвідомлення давніми людьми високого призначення жінки в суспільстві. "Естетизація" її статусу пов'язана з культом Жінки як продовжувачки роду, матері, виховательки підростаючого покоління, господині, а з поширенням у більш пізні часи моногамної сім'ї – ще й "берегині" домашнього вогнища, гармонії родинних стосунків.

На теренах сучасної України, згідно з археологічними дослідженнями, у цей час прослідковується і розвиток живопису, що дає можливість зробити висновок про спроби освоєння первісною людиною часу і простору, а також зародження знаково-смыслової мови мистецтва [1, 102]. Наприклад, два широковідомі браслети з бивня мамонта, знайдені на Мізинській стоянці (Чернігівщина), презентують досить високий рівень розвитку геометричної графіки з використанням меандрового орнаменту, зображення якого на мізинських витворах вважається найдавнішим в Європі [2, 94-96], а на черепі мамонта біля входу в перше Межирицьке житло знайдене, скажімо, одне з перших стилізованих зображень вогню (багаття) [1, 102].

Вітчизняними вченими (С. Бібіков та ін.) зроблено припущення, що в пізньому палеоліті з'являється і найдавніше музичне мистецтво (підтвердження – ударні музичні інструменти з Мізинської стоянки) [2, 106-107]. Відтак, у пізньопалеолітичну добу людина стала людиною у справжньому сенсі цього слова, оскільки виявилася здатною не лише усвідомити себе в навколишньому світі, а й чуттєво проявити своє відношення до нього в образно-емоційній формі, символічно-знакових образах мистецтва, оцінити буття з протоестетичних позицій.

Визначальним етапом у подальшій еволюції людського суспільства (що тривала у мезоліті, неоліті, енеоліті) став процес формування у добу бронзи (II тис. до н.е.) прадавніх народів, серед яких, за висловом Д. Дорошенка, починає визирати й обличчя слов'ян, предків українського народу. Аналі-

зуючи культурно-історичні умови, різноманітні чинники і впливи, що позначалися на процесах формування праслов'янського етносу, його світогляду, матеріальної та духовної культури, не можна оминати відомої трипільської культури (культури Кукутені-Трипілля), що була поширена на просторах теренах від Пруту до Дніпра у IV-III тис. до н.е.

Серед істориків і досі відсутня єдина точка зору щодо генезису трипільської культури (автохтонне походження; від носіїв культури Боян, яке прибуло із Подунав'я; виникла в результаті синтезу населення автохтонних культур та культур Балкано-Дунайського регіону) [1, 235-236]. Аналогічно, немає спільної думки й у питанні, чи вважати трипільців прямими предками українців. Головними аргументами проти цієї тези деякі дослідники вважають декілька тисячолітню часову відстань між трипільською культурою (IV-III тис. до н.е.) та українським етносом (формування якого пов'язують або з антами (IV ст.), або з південноруською народністю Київської Русі – XII ст., або взагалі з періодом литовсько-польської доби), етнічну невідмінність носіїв давніх культур, обмеженість інформації про давні часи, відсутність письмових джерел, причетність до процесів етногенезу українців після занепаду трипільської культури носіїв цілого ряду інших культур (зокрема, лужицької, тшинецько-комарівської, білогрудівської, чорноліської, зарубинецької), окремих етнічних утворень і народів (балтів, германців, кіммерійців, скіфів, сарматів та ін.).

Водночас значна кількість ідей і деталей трипільської культури, приміром, елементи господарського життя, побуту, знарядь праці, конструкції житла, його облаштування та декоративний розпис, орнаментальні деталі кераміки, символіка, міфологічні конструкти прослідковуються у пізнішій матеріальній та духовній культурі слов'ян-праукраїнців, стаючи її невід'ємною складовою як певна етнокультурна і художня традиція. Брак письмових джерел трипільців з успіхом компенсується значною археологічною джерелознавчою базою, даючи можливість із сучасних позицій відтворити картину життя і світовідношення наших далеких предків.

Що ж було основою виникнення первісного "естезису" праукраїнських прашурів, які міфологічні й художні форми супроводжували появу художньо-естетичної свідомості? Як відомо, трипільська міфологія заклала основи сприйняття світобудови [7], які безпосередньо чи опосередковано відстежуються, зокрема, у світоглядних уявленнях давніх слов'ян та інших індоєвропейських народів. Протоестетичні елементи первісного світо відношення пов'язані із символікою та образними метафорами світових та життєвих явищ, тобто, із "семіотикою" та "естетикою" міфу.

До протоестетичних інтерпретацій з позицій "семіотики міфу" (В. Личковах) належать: кругообіг явищ у Всесвіті (у трипільців це підтверджується використанням малюнку кола в орнаменті посуду, а також мандали і спіралі як символів безперервного руху сонця; кругове планування поселень; меандровий орнамент – символ безкінечності); оцінка реальної дійсності з позицій дуалізму, в основі якого – єдність і боротьба протилежностей згідно з принципом світобудови "космос-хаос"; триєдиний образ світобудови: наприклад, розміщення орнаменталі на посуді – верхнє небо, нижнє небо та повітряний простір (сонце, місяць, зірки) і земля; чотиричленна символіка, що є відображенням уявлень про чотири сторони світу; естетизовані ритуали, що спираються на культ предків; культ жінки – Magna Mater; культ родючості; культ бога-Бика; поява пантеону богів – творців світу і покровителів людей, природних сил і людських умінь.

На прикладі досить розвиненої, образно-символічної виразності скульптури малих форм (антропоморфних, зооморфних, скульптурок транспортних засобів, житла) у трипільців можна зробити висновок про те, що основні сфери соціального життя і світовідношення цієї людності були пронизані протоестетичними магічно-обрядовими діями. Вони супроводжувались вірою в те, що ритуали, обряди, магічні акти стануть гарантом майбутнього успіху, вдачі, вирішення життєвих і світоглядно-релігійних проблем, наближення до сакрального – вищого релігійного й естетизованого рівня світовідношення.

Значна кількість антропоморфних (жіночоподібних) статуєток із підкреслено розвиненими гендерними формами на ранньому етапі розвитку трипільської культури переконує, що провідне місце у пантеоні трипільських богів посідала Велика Богиня-Мати. В "протоестетиці" світовідношення це був головний символ родючості, в якому знайшли відображення світоглядні уявлення трипільців про відтворюючі функції землі, жінки, природи взагалі. У більш пізні часи набувають поширення статуєтки струнких дівочих постатей із виразними, художньо-реалістичними рисами обличчя, що відображає, ймовірно, трансформацію поглядів на суспільний ідеал жіночої краси у трипільському суспільстві [2, 168], а, можливо, зміни у ідейно-світоглядних уявленнях і є естетизованим символом відтворення весняної оновленої Природи – молодої Богині-Діви [7].

Ідея Богині-Матері як прародительки всіх людей, символ Життя, Землі, Добра, Любові, Блага, Краси стає з часом наскрізною у міфологічних системах багатьох індоєвропейських народів, культура яких вплинула на становлення праукраїнського світовідношення й іманентного йому "естезису": греків, кельтів, сарматів, кіммерійців, таврів та ін. Наприклад, у давньогрецькій міфології – це Богиня Гея, від якої народились Уран (небо), гори, Понт (море); у кельтів – Дана, Богиня творення, Мати-прародителька; у сарматів – це богиня родючості Астарту, пов'язана з культом Сонця і коня.

Культ Богині-матері існував у кіммерійців, таврів (культ Богині-Діви), у скіфській міфології (Велика Богиня-матір Табіті, символ жіночого народжуючого начала в природі, покровителька світла і вогню) та інших народів. Зокрема, поширений у скіфів культ Богині-матері був інтегрований в аналогічному у своїй основі за сигнатурою образу в східнослов'янській релігійно-міфологічній та художньо-образній моделі.

Поширення значної кількості зооморфних статуеток бика (ця тварина, достовірно, відіграла одну з важливих ролей у господарстві) дозволяє нам припустити, що трипільці не просто обожнювали Бика, а вважали його символом чоловічого, запліднюючого начала в Природі взагалі (Бог-Батько зображувався зооморфно у вигляді Бога-Бика). Аналогічно артефакту образу Великої Богині-Матері, сакральна постать Бога-Бика з'явилася, ймовірно, у трипільців ще до крито-мікенської культури. Вона віддзеркалювала уявлення про вищі, світоутворювальні, стихієвладні, життєдайні, величні, міфологічні непідвладні людині сили Природи.

Пізніше культ, ідея і образ Бика прослідковується в епосі багатьох народів, зокрема у єгипетській, давньоіндійській, крито-мікенській, давньослов'янській міфології, міфології народів Північної Європи. У єгипетській міфології – це священний "бик Місяця" Хепі; в Стародавній Індії – червоний бик, що дає життя, батько неба Дьяус; у міфології хетів і хурритів бог грози Тешуб приймає образ бика; бик як уособлення Посейдона – бога громовержця у крито-мікенській міфології; культ биків був поширений у міфології народів Північної Європи та ін. етносів; слов'яни з Биком ототожнювали бога грому і блискавки, володаря неба Перуна. Ці приклади підтверджують думку деяких дослідників про первісну єдність культурних витоків людства та спільність "пракультурної душі" всіх індоєвропейських народів [5, 8], єдність естетико-міфологічних елементів їх архаїчного світовідношення.

Семіотичний аналіз виробів трипільської кераміки (посуд і статуетки) дає можливість припустити також, що праукраїнці у символічному поясненні процесів світостворення могли використовувати модель сім'ї і сімейних стосунків. Так, жінка (Велика Богиня) часто зображується сидячи, на рогатому троні, зробленому у вигляді бика, що могло вказувати на її шлюбно-сакральний зв'язок з Богом-Батьком і бути символом початку життя (цей мотив згодом зберігається і в українських рушниках, вишиванках тощо). Аналогічний сюжет прослідковується, для прикладу "діалогу культур", у давньогрецькій міфології (міф про викрадення Європи, дочки фінікійського царя Сидона Агенора Зевсом, який перетворився на білого золоторого бика [8, 51-52]).

Серед інших тем, художньо-образно представлених на трипільській кераміці (посуд) чи виробках пластики, зустрічаються сюжети, пов'язані з образом змія. За реконструкціями дослідників, Змій-Дракон у трипільській міфології – це втілення земноводної стихії [7] і поруч із образами Богині –Матері й Бога-Бика відображав, на наш погляд, естетизовані міфологічні уявлення трипільців про сакральний, тобто не підвладний до кінця осягненню, втаємничений від людини Вищий Сенс і Закон світостворення і земного буття. Змій-вуж, зображений на жіночих статуетках, розглядається сучасними науковцями як символ хранителя жінки-майбутньої матері.

Відтак, провідні естетизовані символи трипільської міфології (Велика Богиня-Мати, Бог-Батько у вигляді Бога-Бика, Змій) репрезентують, з одного боку, піднесене у космічних сенсах світовідношення і світорозуміння трипільців, а з іншого – художньо-образно відображають сакральні аспекти їх уявлень про "вищі" земні цінності, прекрасне в реальному житті людини – любов, добро, красу, гармонію, стабільність, надійність, захищеність.

Відтак, впродовж тривалого часу, з розвитком цивілізації, на праукраїнських землях поряд із еволюцією господарства, соціальних відносин, відбувся процес світоглядного, в тому числі протоестетичного як *Homo sapiens* і *Homo Aestheticos* становлення людини. Процес зародження й становлення протоестетичної свідомості, первісного "естезису" протікав через образно-чуттєве відтворення світовідношення у найдавніших міфологічних моделях, матеріальних і мистецьких пам'ятках культури. Це, без сумніву, створило світоглядну основу для формування естетичного потенціалу міфології предків українського етносу – давніх слов'ян.

Використані джерела

1. Давня історія України. В 3 т. Т.1. Первісне суспільство / Ред. кол.: П.П. Толочко (гол.), В.Д. Баран, С.М. Бібіков та ін.; ред. кол. тому: В.Н. Станко (відп. ред.), С.С. Березанська, В.М. Гладилін та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – 559 с.
2. Історія української культури. В 5 т. Т.1. Історія культури давнього населення України / Гол. ред.: Б.А. Патон (гол. ред.), Г.Д. Вервес, І.Ф. Курас та ін.; ред. кол. тому: П.П. Толочко (гол. ред.), Д.Н. Козак, Р.С. Орлов та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с.
3. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
4. Кримський С. Б. Принципи духовності XXI століття / С. Б. Кримський // Дві Русі [за заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: Факт, 2003. – С. 468–484.
5. Личковах В. Духовний універсалізм слов'янських народів / В. А. Личковах // Слов'янський *Sacrum* – скарбниця Європи: Наукові та публіцистичні праці із славістики, україністики, культурологічної регіоніки. – Чернівці: Чернівецький національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. – С. 5-9.
6. Личковах В. Український *Sacrum*: світовідношення як святівідношення / В. А. Личковах // Слов'янський *Sacrum* – скарбниця Європи: Наукові та публіцистичні праці із славістики, україністики, культурологічної регіоніки. – Чернівці: Чернівецький національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. – С. 18-22.
7. Лозко Г. Трипільська релігія / Лозко Г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novasich.org.ua>.
8. Немировский А. И. Мифы Древней Эллады / А. И. Немировский. – М.: Просвещение, 1992. – 319 с.
9. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія / Т. Г. Стефаненко. – К.: Інститут психології РАН, "Академічний проєкт", 1999. – 320 с.